

ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ ПОЛІТИЧНИХ ТА ЕКОНОМІЧНИХ МІЖНАРОДНИХ САНКЦІЙ ЯК ІНСТРУМЕНТУ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ

HISTORY OF THE ESTABLISHMENT OF POLITICAL AND ECONOMIC INTERNATIONAL SANCTIONS AS AN TOOL OF STATE POLICY

Статтю присвячено огляду становлення політичних та економічних міжнародних санкцій як важливого інструменту державної політики. У роботі здійснено огляд еволюції санкцій від античних часів до сучасності, зокрема їхнього використання у контексті міжнародних конфліктів та боротьби за геополітичний вплив. Автор аналізує, як санкції вплинули на розвиток міжнародних відносин та врегулювання конфліктів у різні історичні періоди, наголошуючи на їхній ролі в управлінні глобальними економічними і політичними процесами.

Акцентовано увагу на тому, що міжнародні санкції використовувались не тільки для економічного тиску, але й для досягнення політичних цілей. Значну частину статті присвячено розгляду санкцій у періоди зростання морської торгівлі та становлення колоніальних імперій у XVI-XVIII століттях, коли морські ембарго та торгові блокади стали невід'ємною частиною міжнародних відносин. Детально проаналізовано застосування санкцій у контексті британських Навігаційних актів, які обмежували торгівлю з колоніями і спричинили низку військових конфліктів.

Виокремлено важливість санкцій у діяльності міжнародних організацій, зокрема Ліги Націй та ООН. Автор розглядає роль цих інституцій у формалізації санкційних механізмів після світових воєн і наголошує на складностях їхнього практичного застосування. Наведено приклади ефективності санкцій ООН під час конфліктів у Південній Африці, Іраку та інших країнах, що порушували міжнародне право, а також обговорено їхню роль у забезпеченні миру.

Окремої уваги заслуговує розгляд проблеми ефективності санкцій у сучасному світі. Автор аналізує, наскільки міжнародні санкції здатні змусити країни змінити свою політику і як вони впливають на міжнародні відносини. Підкреслено, що ефективність санкцій залежить від низки чинників, включаючи рівень міжнародної підтримки та здатність країн уникати їхніх наслідків.

Ключові слова: публічне управління; державна політика, державна служба, міжнародні відносини, історія державної політики, історія міжнародних відносин, санкції, нормативно-правове регулювання, політичні санкції, економічні санкції, ціннісні координати, система ціннісних координат, громадянське суспільство, формування громадянського суспільства, торговельна блокада, військова блокада, обмеження торгівлі, війна, розвиток санкцій.

The article is devoted to an overview of the history of political and economic international sanctions as an important instrument of state policy. The paper reviews the evolution of sanctions from ancient times to the present, in particular, their use in the context of international conflicts and the struggle for geopolitical influence. The author analyzes how sanctions have influenced the development of international relations and conflict resolution in different historical periods, emphasizing their role in managing global economic and political processes.

The author emphasizes that international sanctions have been used not only to exert economic pressure but also to achieve political goals. A significant part of the article is devoted to the consideration of sanctions during the periods of growth of maritime trade and formation of colonial empires in the XVI-XVIII centuries, when naval embargoes and trade blockades became an integral part of international relations. The author analyzes in detail the use of sanctions in the context of the British Navigation Acts, which restricted trade with the colonies and caused a number of military conflicts.

The author emphasizes the importance of sanctions in the activities of international organizations, in particular the League of Nations and the United Nations. The author examines the role of these institutions in formalizing sanctions mechanisms after the World Wars and emphasizes the difficulties of their practical application. Examples of the effectiveness of UN sanctions during conflicts in South Africa, Iraq and other countries that violated international law are given, and their role in ensuring peace is discussed.

Special attention is paid to the issue of the effectiveness of sanctions in the modern world. The author analyzes the extent to which international sanctions can force countries to change their policies and how they affect international relations. It is emphasized that the effectiveness of sanctions depends on a number of factors, including the level of international support and the ability of countries to avoid their consequences.

Key words: public administration; public policy, civil service, international relations, history of public policy, history of international relations, sanctions, regulatory framework, political sanctions, economic sanctions, value coordinates, system of value coordinates, civil society, formation of civil society, trade blockade, military blockade, trade restrictions, war, development of sanctions.

УДК 341.018:(470):327
DOI <https://doi.org/10.32782/rma2663-5240-2024.40.45>

Яровой Т.С.

доктор наук з державного управління, доцент, завідувач кафедри національної безпеки, менеджменту та публічного адміністрування Чернігівського інституту Інформації, бізнесу і права ЗВО «Міжнародний Науково-технічний університет імені академіка Юрія Бугая»
ORCID ID: 0000-0002-7266-3829

Обґрунтування актуальності обраної теми дослідження. Санкції як інструмент державної політики мають довгу і складну історію, основа якої формувалась у контексті міжнародних відносин і змін у геополітичному ландшафті. Вони використовуються державами або міжнародними організаціями з метою впливу на поведінку інших держав, що

порушують міжнародні норми або становлять загрозу миру та безпеці. При цьому, санкції можуть бути як економічними, так і політичними, включаючи торгові обмеження, фінансові блокади, обмеження на поїздки, дипломатичні ізоляції тощо.

Протягом усієї історії розвитку сучасної цивілізації, в рамках міжнародних відносин

застосовувалися інструменти тиску, заборони, обмеження торгівлі чи військової допомоги. Саме крізь призму історії можливо прослідкувати не лише самі процеси застосування міжнародних політичних та економічних санкцій, але й передумови їх появи та наслідки реалізації.

Зазначене обумовлює надзвичайну актуальність дослідження історії розвитку міжнародних політичних та економічних санкцій, як інструменту державної політики.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Санкції, як інструмент державної політики та їх економічні й політичні прояви, вже привертати увагу як закордонних, так і вітчизняних дослідників. У контексті українського наукового дискурсу заслуговують уваги праці таких дослідників як В. Василенко (де розглядаються функції та повноваження Ради Безпеки та Генеральної Асамблеї ООН у сфері санкційної політики), В. Бруз (політологічний аналіз ролі санкцій ООН у забезпеченні міжнародної безпеки) [1], В. Пахіль, яке зосереджується на аналізі санкцій у міжнародній політиці [2]. Натомість, О. Чугаєв провів аналіз економічних санкцій як інструменту реалізації економічної сили держави [3], Н. Резнікова, аналізуючи взаємодію категорій «економічна агресія» і «економічна експансія», досліджує, як економічні санкції сприяють зростанню економічного впливу країн через специфічні механізми [4]. Р. Пейп виокремлює відмінності між поняттями торговельних війн і економічних санкцій, наголошуючи, що останні націлені переважно на досягнення політичних цілей, хоча й є формою економічного тиску [5].

Проте, проблематика розуміння ролі санкцій у сучасних міжнародних відносинах потребує дослідження саме історії їх становлення, що й вимагає нових досліджень у цій галузі.

Метою дослідження виступає історичний огляд становлення інституту політичних та економічних міжнародних санкцій, як інструменту державної політики.

Основний зміст дослідження. У античні часи ідея застосування санкцій вже була присутньою у формі торговельних ембарго та інших обмежень, хоча вони часто несли більше символічне значення, ніж реальний економічний вплив. Історичними прикладами політики обмежень можна вважати рішення міст-держав, таких як Афіни і Спарта, які використовували торговельні ембарго як засіб тиску та покарання у відносинах зі своїми суперниками та сусідами. Зокрема, у 432 році до нашої ери афіняни розпочали облогу Потідеї та, за ініціативи Перікла, ввели торговельне ембарго проти Мегари, заборонивши їй вести торгівлю

з Атикою та іншими членами Афіського морського союзу. Цей крок спонукав спартанців втрутитися на захист свого союзника Мегари. Восени того ж року народні збори Спарти, відомі як апелла, разом із Пелопоннеською союзною радою офіційно оголосили, що Афіни порушили умови миру [6]. Таким чином, ранні форми санкцій були спрямовані на пряме обмеження доступу до ресурсів, таких як зерно або метал, які були критично важливими для економіки та воєнних спроможностей супротивників.

Римська імперія також застосовувала санкції як інструмент державної політики, зокрема проти міст, які бунтували або зраджували імперію. Ці заходи включали відібрання територій, заборону на деякі форми торгівлі, а також ізоляцію у політичному та культурному аспектах [7]. Ці ранні форми санкцій мали на меті не тільки покарання, але й демонстрацію влади та контролю над регіонами, що сприяло збереженню імперської стабільності.

Огляд історії середньовічної Європи також свідчить про численні приклади застосування економічних санкцій (переважно – у формі міжміських ембарго), зокрема у Ганзейському союзі, де міста-учасники могли ухвалювати рішення про торговельні обмеження проти нечесних торговців або міст, які порушували спільні правила. Це було способом не тільки покарати порушників, але й зміцнити торговельні стандарти та відносини між містами союзу [8]. Такі ранні заходи демонструють, як санкції використовувались для підтримання порядку та забезпечення взаємної вигоди у тогочасних непростих міжміських і міжнародних відносинах.

Цікаво, що хоча механізми та мотивація застосування санкцій в античності та середньовіччя могли значно відрізнятися від сучасних підходів, основна ідея впливу через економічні та політичні обмеження залишається незмінною. Це є ще одним свідченням довготривалої історії застосування санкцій як інструменту вирішення конфліктів та управління відносинами на міжнародній арені, підкреслюючи їхню роль у формуванні політичних та економічних ландшафтів протягом століть.

У XVI-XVIII століттях, міжнародні санкції набули нового розвитку через зростання морської торгівлі та необхідність регулювання морських прав. Це був час, коли європейські держави активно змагалися за морське панування та колоніальні ресурси, що призвело до виникнення комплексних систем морського права, зокрема щодо правил війни та блокади. Торговельні санкції стали важливою частиною стратегій конфлікту, оскільки держави намагалися обмежити доступ суперників до торго-

вельних шляхів та стратегічних товарів, таких як спеції, текстиль та інші цінні ресурси.

Морське право, яке розвивалося в цей період, зокрема через твори юристів, таких як Гуго Гроцій, почало формулювати ідеї, що стали основою для міжнародних санкцій, включаючи концепції блокади та контрабанди. Принципи, викладені Гроцієм, зокрема щодо «вільного моря» (*mare liberum*), були викликом для країн, які прагнули монополізувати торгівлю в певних регіонах [9]. Ці ідеї відіграли значну роль у формуванні правил ведення морських війн, включаючи обмеження та санкції, що мали вплив на торгівлю нейтральних держав під час конфліктів.

У XVIII столітті морське право і торговельні санкції продовжували еволюціонувати, зокрема з огляду на збільшення міжнародної торгівлі та колоніальних імперій. Розвиток морського права суттєво вплинув на формування санкційних механізмів, що регулювались як односторонніми деклараціями, так і міжнародними угодами. Одним з важливих аспектів у цьому контексті стало розмежування комерційної та воєнної блокади, яке визначало правові рамки для застосування санкцій під час збройних конфліктів.

Поняття «правильної блокади» було закріплене в міжнародному морському праві та вимагало, щоб блокада була оголошена відкрито і підтримувалась достатньою силою, щоб бути ефективною. Це стало фундаментом для юридичної оцінки легітимності морських блоkad і санкцій, що допомагало запобігати довільному їх застосуванню та зловживанню [10]. Застосування блокади як форми санкцій зазнало значної еволюції і стало важливим інструментом державної політики, особливо в періоди міжнародних конфліктів, коли держави прагнули знецінити економічну силу противника.

Розвиток колоніальних імперій та збільшення обсягів торгівлі також вплинули на структуру та практику міжнародних санкцій. Держави, які контролювали великі колоніальні імперії, використовували санкції як засіб підтримки торговельного домінування та обмеження впливу конкурентів. Це призвело до збільшення числа торговельних воєн, де морські санкції були ключовим інструментом для захисту національних економічних інтересів.

Протягом XVII та на початку XVIII століття, з розвитком міжнародної торгівлі та колоніальної експансії, з'являється все більше складних випадків, де морські санкції використовуються не лише для економічних, а й для досягнення стратегічних політичних цілей. Однією з найвідоміших подій, що відображають викори-

стання тогочасних морських санкцій, є Акти навігації (*Acts of Trade and Navigation*), прийняті Великою Британією у 1660, 1663, 1673 та 1696 роках. Ці акти не тільки регулювали торгівлю в колоніях, але й встановлювали жорсткі обмеження на торгівлю колоній з іншими країнами, змушуючи їх користуватися виключно англійськими суднами та портами [11]. Даний інструмент було спрямовано на максимізацію митних зборів для британської казни та обмеження морської торгівлі конкурентів, таких як Голландія та Франція.

Варто зауважити, що Акти навігації стали значним кроком у формуванні тогочасної системи санкцій, оскільки вони не тільки впливали на міжнародну торгівлю, але й спричинили низку морських конфліктів і війн, зокрема Англо-голландські війни. Зазначене демонструє, як санкції можуть призводити до прямих воєнних протистоянь, коли держави вдаються до військових засобів для захисту своїх економічних інтересів. Таким чином, із виключно економічних, дані санкції перетворилися на військово-політичний інструмент міжнародних відносин.

На початку XX століття світ став свідком спроби формалізації міжнародних санкцій через міжнародні організації, найвідомішою з яких стала Ліга Націй. Ця організація була створена після Першої світової війни з метою запобігання подальшим війнам та забезпечення миру та безпеки шляхом колективних заходів, включаючи економічні та політичні санкції. Основна ідея полягала в тому, що міжнародне співтовариство могло б ефективно впливати на агресивні держави, накладаючи санкції, що обмежують їхні економічні та військові можливості.

Ліга Націй отримала право використовувати санкції як засіб підтримки міжнародного порядку відповідно до статей її уставу. Стаття 16 Статуту Ліги Націй передбачала, що у випадку будь-якого акту агресії чи військового конфлікту, члени Ліги могли колективно накладати економічні та дипломатичні санкції на порушника [12]. Ці санкції включали торговельні ембарго, обмеження на фінансові операції та заборону на військове співробітництво. Проте, практичне застосування цих санкцій зіткнулося з низкою проблем. Однією з головних була відсутність зобов'язання до дій з боку всіх членів Ліги, що часто призводило до неефективності санкцій. До того ж, великі держави, такі як Сполучені Штати, які не входили до Ліги Націй, могли вільно торгувати з країнами-порушниками, що значно знижувало ефективність санкцій. Ці фактори підкреслюють складність впровадження та забезпечення дотримання міжнародних санкцій, яка зале-

жала не тільки від легальних механізмів, але й від політичної волі та міжнародної координації. Зрештою, Ліга Націй таки не вберегла Світ від нової великої війни.

Характерно, що саме у період Другої Світової війни прослідковується своєрідне продовження моделі британських Актів навігації. Санкції Сполучених Штатів проти Японії наприкінці 1930-х та на початку 1940-х років відіграли значущу роль у загостренні відносин між двома державами, що в кінцевому підсумку призвело до нападу Японії на Перл-Гарбор у грудні 1941 року. Санкції були не безпідставними. Вони стали відповіддю на агресивну експансіоністську політику Японії в Азії, зокрема її військові дії у Китаї та прагнення домінувати у Тихоокеанському регіоні [13]. Американські санкції були спрямовані на обмеження здатності Японії продовжувати свою військову кампанію та були сприйняті японським урядом як серйозна загроза їхнім національним інтересам.

Першим кроком у цій санкційній політиці стало обмеження експорту важливих матеріалів для воєнної промисловості, таких як авіаційне паливо та скраплений газ, яке США впровадили у 1940 році. Це мало би ускладнити для Японії підтримання її повітряного флоту та зменшити її бойові можливості в регіоні. У липні 1941 року США значно розширили обмеження, заморозивши японські активи у Сполучених Штатах та обмеживши експорт нафти до Японії. Даний крок став спробою США стримати подальше військове поширення Японії на південь. Японія вважала ці кроки спробою підризу її здобутків у Китаї та загрозою її національній безпеці та енергетичній незалежності. В умовах, коли 80% японської нафти походило з США, такі санкції ставили під загрозу всю військову та промислову діяльність Японії. Японський уряд почав шукати альтернативні джерела нафти та інших важливих ресурсів, особливо в Індонезії та інших частинах Південно-Східної Азії, які контролювались західними державами [14]. Враховуючи, що мирні переговори зі США не принесли бажаних результатів, Японія вирішила діяти рішуче, щоб забезпечити свої стратегічні інтереси в регіоні. План атаки на Перл-Гарбор був спрямований на нейтралізацію американського флоту у Тихому океані, що мало дозволити Японії безперешкодно розширювати свій вплив в Азії. Цей радикальний крок був спрямований на те, щоб змусити Сполучені Штати піти на компроміси або, принаймні, тимчасово відволікти їх від Тихоокеанського регіону, забезпечивши Японії можливість консолідувати свої позиції. Наслідки цих процесів нам відомі.

Після Другої світової війни, міжнародне співтовариство стало свідком значної формалізації санкційних механізмів, зокрема через створення Організації Об'єднаних Націй (ООН) та Організації з економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР). ООН зіграла ключову роль у розвитку міжнародних санкцій як інструменту вирішення міжнародних конфліктів та підтримання миру та безпеки, завдяки своїм унікальним мандатам та механізмам.

Історія Ліги Націй в контексті міжнародних санкцій продемонструвала важливі уроки для майбутніх міжнародних організацій, зокрема Організації Об'єднаних Націй. Ліга показала, що без згуртованості міжнародного співтовариства та залучення всіх ключових гравців, санкції часто не досягають своєї мети. Це усвідомлення відіграло важливу роль у формуванні підходів ООН до санкцій, які вже були більш зосереджені на міжнародній підтримці та легітимності. Рада Безпеки ООН, відповідно до Глави VII Статуту ООН, отримала право використовувати санкції як засіб примусу до миру та запобігання агресії. Ці санкції могли включати торгові обмеження, ембарго на озброєння, фінансові санкції, а також обмеження на поїздки для осіб, пов'язаних з порушеннями міжнародного права [15]. Використання санкцій ООН часто виявлялося спірним, оскільки необхідність одностайності постійних членів Ради Безпеки іноді ускладнювала їх швидке та ефективно застосування.

ОЕСР, заснована у 1961 році, також відіграла важливу роль у регулюванні міжнародних економічних санкцій через розробку політик, які стосуються міжнародного економічного співробітництва та торговельних практик. Хоча ОЕСР не має повноважень накладати санкції, організація створює правила, які можуть впливати на торговельні стратегії своїх членів та формувати загальні підходи до економічних обмежень [16].

Протягом холодної війни, санкції, застосовані через ООН, часто використовувалися як засіб тиску на країни, які порушували міжнародний порядок або підтримували тероризм. Прикладами можуть служити санкції проти Південної Африки у зв'язку з політикою апартеїду, або обмеження, введені проти Іраку після його вторгнення в Кувейт у 1990 році [17]. Ці санкції були спрямовані на ізоляцію цих країн, виявилися доволі дієвими, і зрештою змусили їх змінити свою зовнішню та внутрішню політику.

З кінця ХХ століття, якість та ефективність міжнародних санкцій продовжували вдосконалюватися, зокрема завдяки кращій координації між міжнародними організаціями та посиленню їх правових механізмів. Загалом, друга

половина ХХ століття продемонструвала, що міжнародні санкції можуть бути ефективним інструментом у підтримці міжнародного порядку та відповідальності, хоча і не без певних викликів та обмежень.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Історично, політичні та, особливо, економічні санкції, не лише використовувалися з античних часів, але й з кожним століттям ставали дедалі поширенішим інструментом державної політики на міжнародному рівні. І хоча механізми та мотивація застосування санкцій в античності та середньовіччя могли значно відрізнятись від сучасних підходів, основна ідея впливу через економічні та політичні обмеження залишається незмінною. Зазначене є ще одним свідченням довготривалої історії застосування санкцій як інструменту вирішення конфліктів та управління відносинами на міжнародній арені, підкреслюючи їхню роль у формуванні політичних та економічних ландшафтів протягом століть.

Ефективність санкцій часто обговорюється у наукових колах та залежить від ряду чинників, включаючи специфіку цільової держави, масштаб і стратегію впровадження обмежень, а також ступінь міжнародної підтримки та координації. З одного боку, санкції можуть привести до значних економічних та соціальних наслідків для цільової країни, спонукати до політичних змін або до перегляду зовнішньої політики. З іншого боку, вони можуть спровокувати поглиблення режиму ізоляції, націоналістичні настрої серед населення цільової держави (в тому числі – пригнічення прав і свобод громадян) і навіть – війну.

Яскравим прикладом можна вважати активне використання Великою Британією морських санкцій, таких як Акти навігації (Acts of Trade and Navigation) у XVII столітті. Зазначені акти були спрямовані на максимізацію митних зборів для британської казни та обмеження морської торгівлі конкурентів, таких як Голландія та Франція. З огляду на те, що ці Акти спровокували ряд військових конфліктів, можна вважати, що з виключно економічних, дані санкції перетворилися на військово-політичний інструмент міжнародних відносин. Доволі характерно, що згодом, у 1940-х роках ХХ століття, саме санкційним тиском Імператорська Японія пояснювала необхідність свого нападу на США.

Таким чином, протягом усієї історії сучасної цивілізації, застосування санкцій вважалося дієвим механізмом не лише економічного, а й політичного (у тому числі – військового) протистояння держав.

Окремої уваги дослідників заслуговує проблематика визначення ефективності політичних та економічних санкцій, в контексті співвідношення їх наслідків для сторони, яка впроваджує санкції і тієї, яка від них потерпає. Не в останню чергу цьому можуть стати в

нагоді аналіз та узагальнення історії санкцій на міжнародному рівні.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бруз В. С. Роль ООН у врегулюванні міжнародних конфліктів і в боротьбі проти тероризму [Текст] : навч. посіб. Київ. славист. ун-т. Київ : *Експрес-Поліграф*, 2010. 223 с.
2. Пахіль В. Проблема санкцій в діяльності ООН : Дис. ... к.політ.н. : 23.00.04 /В. Пахіль ; *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*. Київ. 2000. 198 с.
3. Чугаєв О. А. Актуальні проблеми міжнародних відносин: Збірник наукових праць. Вип. 126. Ч. I (у двох частинах). Київ. *Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Інститут міжнародних відносин*, 2015. С.145–152.
4. Резнікова Н. В. Економічна експансія в умовах становлення нового каркасу міжкраїнової взаємодії. Актуальні проблеми міжнародних відносин: Збірник наукових праць. Вип. 111. Ч. II (у двох частинах). Київ. *Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Інститут міжнародних відносин*, 2012. С. 90-100.
5. Pape R. Why Economic Sanctions Do Not Work. *International Security*. 1997. Vol. 22 (2). P. 90-136.
6. Roberts, Jennifer T. *The Plague of War: Athens, Sparta, and the Struggle for Ancient Greece*. Oxford: *Oxford University Press*, 2017 (hardcover) ISBN 9780199996643
7. Mirković Miroslava. Rea Silvia and Seven Roman Kings: Kinship and Power in Early Rome. Beograd : *Kompromis dizajn*, 2014. 168 pp.
8. Грабинський І. М., Українець Л.А., Черняга Л.П. Міжнародні економічні відносини: Частина 1: Історія: Навчально-методичний посібник для викладачів / за ред. проф. І.М.Грабинського. Львів: *Растр-7*, 2023. 138 с.
9. Себайн Д., Тореон Томас Л. Н. Історія політичної думки / Пер. з англ. Київ. *Основи*, 1997. 838 с.
10. Кузнецов С. О. Морське право : підручн. / С. О. Кузнецов, Т. В. Аверочкіна. Одеса. *Фенікс*, 2011. 382 с.
11. Purvis, Thomas L. (1997). A dictionary of American history. *Wiley-Blackwell*. p. 278. ISBN 978-1-57718-099-9.
12. Віднянський С. В. Ліга Націй // *Енциклопедія історії України* : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. *Інститут історії України НАН України*. Київ. *Наукова думка*, 2009. Т. 6 : Ла–Мі. С. 205.
13. Ігор Шаров. Характери Нового світу. Київ. *Art Економі*, 2018. 496 с.
14. Iriye, Akira (1987). The Origins of the Second World War in Asia and the Pacific. *Longman*. pp. 168-177.
15. Статут ООН. *Департамент громадської інформації ООН*. Україна. Київ. 2008. URL : https://unic.un.org/aroundworld/unics/common/documents/publications/uncharter/UN%20Charter_Ukrainian.pdf
16. Нестерович В. Ф. Стандарти Організації економічного співробітництва та розвитку щодо урегулювання лобіювання. *Історико-правовий часопис*. 2016. № 1. С. 75–79.
17. Седляр Ю. Міжнародні санкції у світовій політиці: теорія і практика. Миколаїв. *Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили*, 2013. 412 с.